

ORIGINAL RESEARCH

Vol. 11/ Issue: 26/ Spring & Summer 2021/PP.307-337

A Study of the Utilitarian Attitude towards Religion within the Framework of Wisdom*Hadi Fanaei Nemat Sara¹***Submitted:**

2020/5/27

Accepted:

2020/9/19

KEYWORDS:religion,
profit,
profitability,
legitimacy.

Abstract: The advantage-seeking view of religion is, moreover, an emerging approach to Western thinkers, especially with a pragmatic view of religion. Although such an attitude towards religion is the result of some intellectual methods that do not value the legitimacy and validity of propositions, whether religious or otherwise, and consider the criterion of validity of propositions to depend on its usefulness, but the roots and the signs of such an attitude can be found in the minds of religious scholars in the Islamic world. Muslim thinkers' attitude towards this issue is a matter of the past and after the legitimacy and truth of religion. From the point of view of Muslim theologians, not only the rules of jurisprudence and law, but also religious beliefs include the interests and corruption and the benefits and harms that return to human life. Religion is not just a series of pure devotional regulations issued only by God and forcing servants to obey it. Rather, it is a truth adherence to which leads to human benefit and happiness. The usefulness of religion in life is conditional on the knowledge and faith in God and the believer. The most important benefit of religion to human beings is to give knowledge, provide guidance, motivation (good news and warning) and Knowledge and faith in God and religiosity are the basis for the emergence of the benefits of religion. Some are the benefits of this worldly and urgent religion and some are the related to hereafter. Having an exclusively advantage-seeking view is not compatible with religions based on divine inspiration.

DOI: 10.30470/phm.2020.128253.1806**Homepage:** phm.znu.ac.ir

1. Assistant Professor of Imam Khomeini International University, fanaei@isr.ikiu.ac.ir

Introduction: The utilitarian view towards religion is an approach that some theologians put forward after the advance of new sciences in the west. In this view, maximum utility and benefit of religion is considered without attending to the truth and veracity of religious teachings. This topic has been discussed in the works of Muslim scholars under the notions of the benefits and excellence of the prophetic mission, reasons for the prophet mission of prophets, the constructive effects of believing in religion, etc.

On the one hand, sensory and positivist empirical knowledge and epistemology and settling for it and believing in the eclipse of the reason on the other led to skepticism towards and denial of rational and Fitra-based [based on original disposition] proof. Hume rejected rational arguments in theology and Kant affirmed that reason could not prove metaphysics (Copleston, 1993: 313). Schleiermacher turned toward God minus religious law with the pattern of religious experience and believed in absolute dependence on God to achieve peace and have a meaningful life.

Findings: Islam states that rational and abstract argumentation is not considered sufficient, rather religion has to be preached in a way that highlights its utility. There are a lot of arguments by Shariah Ahkam on the benefits and harms of religion. Thus, principles of Islamic jurisprudence (uṣūl al-fiqh) affirm that Ahkam are based on prudence. This means that any action that is Wajib (obligatory) is rightful and has benefits for the human and any action that is forbidden is necessarily harmful. Resorting to the principle of prevention of probable harm in the introduction of arguments on the necessity of research in religion in Kalam is based on the notion of utilitarianism.

Although this has not been much extended in Kalam, a thorough study of the discussion shows several instances such as the necessity and benefit of duty, rule, management of the society, and benefit of the prophetic mission.

Nasir al-Din al-Tusi (Tusi, 2000: 364; Helli, 1996: 151) has listed ten major benefits of religion, most of which are in terms of Ta'lim or teaching. Accordingly, his view of the benefits of religion could be categorized into two groups of teaching and non-teaching. Among the benefits of the prophetic mission are confirmation of rational discoveries, establishment of meta-rational learnings, teaching the benefits and harms of livelihood, instruction of industries and tools, and perfection and transcendence of the human.

In Islamic verses and Hadiths, the benefits of religion could be seen in different matters including epistemology of God and human, remedying loneliness, giving meaning to life, alleviating pains, recognizing self-identity, and preventing self-denial.

Discussion and conclusion: The utilitarian view towards religion in revelation is a late notion epistemologically after proof of God, legislating divinity, rightfulness of religion, and veracity of religious teachings and predicates. A utilitarian and worldly view towards religion while neglecting the truth and veracity of religion is a reductionist and instrumental view without spiritual value. Such a view could be criticized from numerous aspects. First, it lacks epistemological basis as religion is ecclesiastical theology in this view and includes individual-personal issues and rituals without involvement in this-worldly life. On the other hand, those with this view hold that the source of religion is to return to sociological affairs in the sociological view and psychological matters in the psychological view. It is evident that a religion not rooted in reason, Fitra, and revelation is flawed and unstable in its basis. How could such a religion provide stable maximum utility for human beings?

Utility and benefit is a part of revelatory religions, particularly Islam as Muslim thinkers including the mutakallim, hakim, mystic, mufassir, and others. Utility, benefit, prudence, and good deed reward are based on believing in God. Religious law and benefits of religion are necessary and beneficial only when they are in regard with believing in God. The utilitarian view towards religion has been discussed under prophecy in Islamic Kalam as prophecy is one of the divine actions. In functional views toward religion, particularly the sociological view, religion is considered only as a social institution. In these views do not discuss the right and wrong, good and obscene, and true and false in religion. Rather, the utility of religion as a social institution beside other institutions is considered. It is obvious that in this approach the revelatory or non-revelatory source of religion has no role in the utility of religion. Religion is different from that in the sociological view in pragmatic view and some psychological views as in these approaches, belief in an absolute, powerful, observant, benevolent God is a certain point of support that can give peace, hope, and security in time of hardship, be beneficial in preventing harms and loneliness, and help give meaning to life. The benefits of religion and being religious are not limited to this world as human beings will enjoy a large part of these benefits as a reward in the afterlife.

References

- Eiji, A; Jorjani, S. (n.d.). *Sharh al-Mawaqif*. Beirut: Alam al-kotob

- Helli, Hasan Ibn Yousef (1984) Kashfol Morad, Qom: Mostafavi Publication.
- Coplestone, Fredrick Charles (2007) A History of Philosophy: From Bentham to Russell, trans. Baha Al Din Khoramshahi, Tehran: Elmi va Farhangi Press

بررسی نگرش سودگروانه به دین در سپهر حکمت

با رویکرد تحلیلی، تطبیقی و انتقادی

هادی فنایی نعمت سرا^۱

تاریخ دریافت:

۱۳۹۹/۳/۷

تاریخ پذیرش:

۱۳۹۹/۶/۲۹

واژگان کلیدی:

دین،
منفعت،
سود اندیشی،
حقانیت.

چکیده: نگرش سودانگارانه به دین، بیشتر، رویکردی نوظهور و متعلق به اندیشمندان جهان غرب به ویژه با تلقی عمل گروانه دین شناختی انگاشته می شود. گرچه چنین نگرشی به دین حاصل برخی نطه‌های فکری است که برای حقانیت و صدق گزاره‌ها اعم از دینی و غیر آن ارزش چندانی قایل نیست و ملاک اعتبار گزاره‌ها را وابسته به میزان سودمندی آن می‌داند، اما ریشه‌ها و نشانه‌های چنین نگرشی را می‌توان در اندیشه دین پژوهان جهان اسلام جستجو نمود. نگرش اندیشمندان مسلمان به این مسأله امری پسینی و بعد از حقانیت و صدق دین است. از منظر دین پژوهان مسلمان، نه تنها احکام قهقی و حقوقی بلکه اعتقادات دینی مشتمل بر مصالح و مفاسد و سود و زیانی است که بازگشت به زندگی بشر دارد. دین تنها یک سلسله مقررات تعبدی خالص نیست که فقط از ناحیه خدا صادر شده و بندگان مجبور به اطاعت از آن باشند؛ بلکه حقیقتی است که پابندی به آن به سود و سعادت بشر می‌انجامد. سودمندی دین در زندگی مشروط و معطوف به معرفت و ایمان به خدا و زیست مؤمنانه است. مهمترین فایده دین به بشر معرفت بخشی، ارایه طریق هدایت، انگیزش و ... است. معرفت و ایمان به خدا و دینداری بستری برای ظهور فواید دین است. برخی فواید دین این جهانی و عاجل و برخی نیز آخرتی و آجل است. نگرش انحصاری به سود این جهانی دین نگرشی فروکاهشی و وسیله‌انگارانه و فاقد ارزش معرفتی است و با ادیانی وحیانی سازگار نیست.

DOI: 10.30470/phm.2020.128253.1806

Homepage: phm.znu.ac.ir

۱. استادیار دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)، fanaei@isr.ikiu.ac.ir

مقدمه

نگرش سودانگاران به دین رویکردی است که پس از رشد علوم جدید در جهان غرب از سوی برخی دین‌پژوهان مطرح شده است. در این رویکرد بی‌آنکه به حقیقت و صدق آموزه‌های دینی توجه شود، میزان سود و منفعت آن لحاظ می‌گردد. این موضوع در آثار متکلمان مسلمان، ذیل مباحث فوائد و حسن بعثت، علل بعثت انبیا، آثار سازنده اعتقاد به دین و... طرح شده است. با این تفاوت که سودمندی دین و دین‌داری، بعد از اثبات حقانیت و صدق آموزه‌های دینی طرح می‌شود. حکما و فیلسوفان مسلمان نیز در بحث ضرورت وحی، نبوت و نیاز به قانون الهی، به فوائد و حسن دین و شریعت حیانی پرداخته‌اند. سودمندی دین نزد اندیشمندان مسلمان معطوف و مسبوق به حیانی بودن دین و اثبات حقانیت و مصونیت گزاره‌های دینی از خطاست. بر اساس این رویکرد، دین خاستگاه حیانی و الهی دارد و دارای فواید و کارکردهای بی‌بدیل فراوان دنیوی و اخروی است. در این نگرش، حقانیت دین و صدق آموزه‌های دینی با براهین فطری و عقلی اثبات گردیده و آنگاه سودمندی دین واکاوی می‌شود؛ زیرا دینی که ریشه در جان و فطرت آدمی ندارد و براهین عقلی مؤید آن نیست، چگونه می‌تواند سودمند بوده و منشأ منافع پایدار مادی و معنوی باشد؟

این بحث در مغرب زمین با رویکرد دیگری طرح شده است. رشد دانش تجربی و معرفت‌شناسی حسی و پوزیتیویستی و بسندگی به آن از یک سو و باورمندی به کسوف عقل از سوی دیگر، باعث شد کارکرد و اعتبار براهین عقلی و فطری مورد تردید و انکار واقع شود. کسانی مانند هیوم، ادله عقلی خداشناسی را مخدوش نمودند و کانت تصریح کرد عقل قادر به اثبات مابعدالبیطعه نیست (کاپلستون: ۱۳۷۲، ۳۱۳). شلایرماخر با الگوی تجربه دینی به خدای منهای شریعت روی آورد که خدا صامت و ساکت است و حرفی برای گفتن ندارد، فقط تکیه گاه خوبی برای انسان در سختی‌ها و تنهایی‌ها است و با احساس اتکاء به او می‌توان به آرامش رسید و زندگی را معنادار ساخت (فعالی، ۱۳۷۹: ۳۷۳ - ۳۸۰). چنین رویکردی به معرفت‌شناسی و دین باعث شد نگرش سودانگاران به

دین با رویکرد روانشناسانه و جامعه شناسانه مطرح شود. در این رویکرد با انکار منشأ وحیانی، فطری و عقلانی دین، سودمندی دین مورد ارزیابی قرار گرفت. در این تلقی اگر دینی هیچ پشتوانه فطری و عقلی نداشته باشد و حتی افسانه و موهوم باشد، ولی بتوان برای آن فایده‌ای در نظر گرفت، به‌عنوان یک نهاد اجتماعی قابل اعتناست. بر این اساس لازم نیست در پی حقانیت و صدق دین بود؛ بلکه باید دید آیا دین سودمند است یا خیر؟ از این جهت علم و دین چیزی جز افسانه مفید نیست!

رویکرد سوداندیشانه به دین اختصاص به جهان غرب ندارد؛ آنچه در غرب اتفاق افتاد تنظیم و صورت‌بندی منسجمانه‌ای از میراث مدرنیته است؛ اما دین اسلام چه در ساحت اصول و باورها و چه در ساحت فروع و ارزش‌ها مبتنی بر مصالح و منافع واقعی و ماندگار است. پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت (ع) در نشر و بسط دین تنها به ادله عقلانی و انتزاعی اکتفا نمی‌کردند، آنان دین را به گونه‌ای تبلیغ می‌کردند که جنبه سودمندی آن برجسته باشد. ادله بسیاری از احکام شریعت مشتمل بر منافع و مضار دین است؛ از این رو در دانش اصول فقه تصریح می‌شود احکام فقهی مبتنی بر مصلحت و مفسده است؛ یعنی فعلی که الزامی و واجب است، حتماً برای انسان فایده و مصلحتی دارد و فعلی که منهی عنه است، ضرورتاً مشتمل بر ضرر و مفسده‌ای است. کسانی مانند صدوق در *علل الشرایع* تلاش کرده‌اند علل احکام (منافع و مضار) را از کتاب و سنت بیان کنند. توحید مفضل نیز در همین راستا به علل بسیاری از احکام شرعی پرداخته و حکمت، مصلحت و فایده شریعت را بیان کرده است. فواید برخی از احکام در قرآن و سنت نیز بیان شده است. به‌عنوان مثال، نماز، آدمی را از هر فحشا و منکر بازمی‌دارد. صدقات و زکات صرف نظر از منفعت و سودی که به فقرا می‌رساند، موجب طهارت انسان می‌شود. مصرف مسکرات عمل شیطانی و رباخواری، شیطان‌زدگی و به‌مثابه جنگ با خداست. فایده‌مندی روزه‌داری، صحت و سلامت بدن، تقویت اراده و صبر، احساس آگاهانه و تجربه شهودی درد گرسنگی گرسنگان برای فعال‌سازی هم‌دلی با آن‌ها و نیکوکاری است. تمسک متکلمان به قاعده دفع ضرر محتمل در مقدمه مباحث کلامی پیرامون

ضرورت تحقیق در دین نیز مبتنی بر انگاره سوداندیشی است.

سودمندی دین و حیانی بر مبنای حقانیت و صدق امری است که اساس پذیرش آن عقل و فطرت است؛ اما چنانچه دینی خاستگاه و حیانی نداشته چه تضمینی در سودمندی پایدار آن وجود دارد؟ چنانچه سودی هم داشته باشد این طور نیست که به صورت بی بدیل آن را تأمین کند. بر این اساس، مسأله جستار حاضر، فرابردن مفهوم سود گروهی و فایده انگاری دین از حصار تحلیل های این جهانی و ارائه الگویی برای جامع گروهی این مفهوم و تعالی آن بر پایه آموزه های اسلامی است.

۱. نگرش سوداندیشانه به دین در حکمت و کلام اسلامی

منظور از سود گروهی در ساحت دین این است که دین داری، ایمان و عمل به اوامر و نواهی دینی، مشتمل بر منافع و سودی است که عاید فرد دین دار در زندگی دنیوی و اخروی می گردد. سود گروهی در عمل به دین به عنوان پاداش، مثبت و اجری است که خداوند به سبب استحقاق یا تفضل به بشر می دهد. مثبت و پاداش آخرتی منافاتی با سود و منفعت دنیوی ندارد و این دو قابل جمع اند. حکمای مسلمان در ذیل ضرورت بعثت و نبوت، سود و سعادت و منفعت و مصلحت دین و دین داری را بیان کرده اند. ایشان گرچه با طرح مسأله سعادت به سود پایدار دین اهمیت داده اند؛ لیکن فایده این جهانی دین را در قالب قانون، حکومت و سیاست برجسته تر نموده اند. رویکرد حکمای مسلمان به ضرورت زندگی اجتماعی بشر و اهمیت آن در تأمین و سامان دهی معاش از طریق خدمات متقابل است. از نظر آنان، مهم ترین سود دین ارائه قانون و حیانی مصون از خطا برای تنظیم زندگی بشر است. ابن سینا در مقاله دهم الهیات شفا به خوبی سودمندی دین را در تأسیس حکومت مبتنی بر قانون و حیانی بیان کرده است (ابن سینا، ۱۴۰۵: ۴۴۱-۴۵۴). در این مقاله از فواید دین سخن به میان است. به نظر ابن سینا نظم اجتماعی اساس زندگی و حیات طیبه است و بدون آن حیات بشر در مخاطره است. ابن سینا سودمندی دین را در زندگی شخصی انسان از طریق ارائه شیوه بندگی و سیر و سلوک الی الله در اشارات در

ذیل مقامات العارفین (ابن سینا، ۱۴۰۳ق، ج ۳: ۳۷۱ - ۳۷۴) تبیین کرده است. به نظر او عمده ترین نیاز عارف به دین، نیاز معرفتی است. به عقیده وی انسان در مسیر بندگی و سلوک الی الله محتاج معرفت و حیانی است تا راه، ره توشه، رهن، موانع و مقصد را بشناسد. سالک با استمداد از معارف مبتنی بر وحی، مراحل و مراتب سلوک خود را پله پله تا ملاقات خدا می پیماید. فیلسوفان پساسینوی مانند خواجه نصیر طوسی، صدرالمতألّهین، حاجی سبزواری و علامه طباطبایی در ذیل بحث نبوت نیز مانند ابن سینا با تأثیرپذیری از کتاب و سنت به فواید اجتماعی، فردی، دنیوی و آخرتی دین در چارچوب استدلال عقلانی پرداخته اند.

این نگرش در کلام اسلامی نیز ذیل حسن بعثت مطرح شده است. همان گونه که این بحث در حکمت اسلامی نیز در بحث ضرورت نبوت طرح گردیده است. با این تفاوت که در حکمت اسلامی گستره سودمندی دین علاوه بر ساحت شخصی ناظر به جنبه اجتماعی زندگی انسان و با رویکرد نیاز به قانون، حکومت، سیاست و مدیریت جامعه است. با این که قرآن کریم و احادیث معصومین (ع) اسلام را دینی سودمند و پرمفعت معرفی کرده و سود دین و دین داری در سراسر زندگی فردی و جمعی، دنیایی و آخرتی را به تفصیل بیان کرده است، جای بسی تأمل است که چرا این بحث در حکمت و کلام شرح و بسط لازم پیدا نکرده است؟ با این که یکی از وظایف متکلم دفاع از دین است، شایسته بود متکلمان مسلمان مبسوطاً پیرامون فواید دین بحث می کردند تا پذیرش دین برای عموم مردم مطبوع تر باشد؛ زیرا طبع بشر به گونه ای است که وجه منفعت و سود را بر معرفت و سایر امور ترجیح می دهد. انگاره سوداندیشانه در دانش کلام اسلامی با دو رویکرد «بایستگی و حسن تکلیف» (حلی، ۱۳۷۵: ۹۶) و «حسن بعثت» (همان: ۱۵۲) طرح گردیده است. این بحث گرچه در دانش کلام بسط زیادی نیافته است؛ لیکن با دقت در زوایای پیدا و پنهان بحث می توان به این نتیجه رسید که ارسال رسول و انزال کتاب و تکلیف بندگان در پی دستیابی به مثبت، پاداش، منافع، مصالح زندگی دنیا و آخرت بشر است. ثواب و منفعت نیز همان سود و فایده است. از این جهت

دین و دین‌داری معاملهٔ پرسودی برای بشر محسوب می‌گردد. در ذیل به برخی نمونه‌ها و جایگاه‌های بحث از این مسأله اشاره می‌شود:

۱-۱. بایستگی و حسن تکلیف

بایستگی و حسن تکلیف به سبب منافع و مصالحی است که به نحو انحصاری در تکالیف و احکام الهی موجود است. به گفته خواجه نصیرالدین طوسی، «التکلیف حسن لاشتماله علی مصلحه لانه لا تحصل بدونه» (همان: ۹۶). تکلیف از این جهت نیکو است که مشتمل بر مصلحت است که این مصلحت فقط از راه عمل به تکالیف به دست می‌آید. علامه حلی در شرح این عبارت می‌نویسد منظور از مصلحت منافع عظیم است که جز از طریق تکالیف قابل تحصیل نیست (همان).

ممکن است منافع عظیم دنیوی و آخرتی تکالیف بر همگان معلوم و مشهود نباشد، اما روشن است که تکالیف الهی مانند دستورات زمامداران نیست که امکان بیهودگی در آن فرض شود؛ این احکام از خدای حکیم صادر شده و مشتمل بر منفعت، مصلحت و حکمت است؛ بنابراین خداوند از سر لطف و رحمت بنده خود را مأمور به تکلیف کرده تا انسان‌ها را از مجرای تکالیف به سود و منفعت برساند. متکلمانی نظیر میر سید شریف و ابن نوبخت فواید این جهانی دین را نادیده انگاشته و معتقدند فایده دین همان مثبت است. مثبت و منفعت و سود حاصل از دین و دین‌داری فقط در جهان آخرت نصیب بشر می‌گردد. خلاصه استدلال آن‌ها به این شرح است: تشریح تکالیف فقط برای دست‌یابی بشر به ثواب است. از طرفی انجام تکالیف سخت و دشوار بوده و مؤمن در این دنیا هیچ‌گاه به سود و آسایش نمی‌رسد؛ بنابراین ثواب و سود حاصل از دین‌داری به‌عنوان پاداش در جهان آخرت نصیب بشر می‌گردد (ایچی، ۱۴۱۲: ج ۸، ۲۳۴؛ حلی، ۱۳۷۳: ۱۵۰).

۱-۲. قانون و مدیریت جامعه

بر پایه آموزه‌های اسلامی، مدیریت جامعه مبتنی بر آموزه‌های الهی است. بدون قانون و حیانی و حکومت عادلانه زندگی بشر سامان پیدا نمی‌کند. قانون و حیانی و شیوه اجرای

عدالت اجتماعی ره آورد بعثت انبیاست. از نظر اندیشمندانی نظیر خواجه نصیر طوسی این امر از مهم ترین فواید دین در عرصه زندگی اجتماعی انسان است: «فلا یستقیم امرهم الا بعدل و لا یجوز ان یکون مقدر ذلك العدل احد منهم» (طوسی: ۱۰۳، ۱۴۱۶). امور بشر جز با عدالت و قانون الهی پیش نمی رود. خواجه در این عبارات حق تشریح و قانون گذاری را از آن خداوند و توحید تشریحی را نافی تقنین بشری می داند. از این جهت در نظر او سیاست و حکومت جز در چارچوب دین مشروع نخواهد بود. این عبارت خواجه علاوه بر بیان فواید دین در عرصه زندگی اجتماعی بیانگر ارتباط تنگاتنگ سیاست با دین است. او فایده دین را منحصر در امور این جهانی و تنظیم مناسبات اجتماعی و تشکیل حکومت و سیاست نمی کند. در نگاه او جعل و تشریح قوانین الهی به گونه ای صورت گرفته که مشتمل بر منافع و مصالح پایدار دنیا و آخرت آدمیان است.

۱- ۳. حسن بعثت

خواجه در آثار کلامی (طوسی، ۱۳۷۹: ۳۶۴؛ حلی، ۱۳۷۵: ۱۵۱) برای دین ده فایده بزرگ بر شمرده است که بیشتر این فواید از نوع تعلیم و آموزش است. از این جهت می توان فواید دین را از منظر او به دو نوع تعلیمی و غیر تعلیمی طبقه بندی نمود.

الف. تأیید دست آوردهای عقل

یکی از مهم ترین فایده دین تأیید و پشتیبانی از ره آورد عقل در ساحت ارزش ها (اخلاق، فقه و حقوق اسلامی) و بینش ها (علوم و کشف قوانین جهان طبیعت) است. با توجه به اینکه در معارف و حیانی عقل رسول و حجت باطنی است (کلینی، ۱۳۶۵: ۱۶)، معاضدت و همکاری دین با عقل به حدی است که در دانش اصول گفته می شود: کلمه حکم به العقل حکم به الشرع (خویی، ۱۴۱۳: ج ۲، ۲۵۷؛ مظفر، ۱۴۰۳: ۲۱۷). از این جهت ارزش و اعتبار حکم قطعی عقل با وحی برابر است. این همکاری تنگاتنگ دین با عقل را می توان یکی از مهم ترین خدمات و حسنات دین به دست آوردهای عقلی و علمی بشر محسوب نمود. چنین نگرشی به دین موجب می شود اولاً زمینه ای برای نزاع عقل و وحی و علم و دین باقی نماند. ثانیاً تأسیس تمدن نوین دینی با سه مؤلفه توحید محوری،

عدالت، قسط و معاد محوری امکان‌پذیر شود.

ب. تأسیس معارف فراعقلی

بسیاری از معارف موردنیاز بشر در دو حوزه عمل و نظر؛ دانش و ارزش (احکام - عقاید اخلاق) با تعقل محض به دست نمی‌آید. بخشی از این معارف فراعقلی است. این دست از معارف تأسیسی و وحیانی و ره‌آورد بعثت و تعالیم نبوی است.

ج. تعلیم سود و زیان‌های معیشتی

دین فواید و مضار بسیاری از امور در ساحت خوردنی‌ها، نوشیدنی‌ها، پوشاک و امور مربوط به بهداشت، نظافت، طهارت، سلامت معنوی و... بیان کرده است. اهمیت برخی از این موارد در گذشته قبل از دست‌آوردهای دانش پزشکی بسیار بوده است. این نوع فواید و خدمات دین به بشر امور فرازمانی و دائمی نبوده و از وظایف ذاتی رسالت انبیا نیست و متناسب با زمان و مکان و نیاز جامعه است. بالطبع این نوع خدمات دین به نحو انحصاری نیست یعنی به گونه‌ای نیست که بشر توان دسترسی به آن را نداشته باشد. ممکن است با تلاش و کوشش و تجربه نیز به آن دست یابد. امروزه با توجه به رشد دانش فواید و زیان بسیاری از این امور برای دانشمندان معلوم شده؛ ولی در گذشته چنین نبوده است. ممکن است دانشمندان نفع و زیان بعضی از کارهای بشر مانند خوردنی‌ها، آشامیدنی‌ها و... را هنوز کشف نکرده باشند؛ لیکن دین نسبت به انجام و ترک آن توصیه دارد. از طرفی سود و زیان منحصر در امور جسمانی و مربوط به سلامت بدن نیست؛ بلکه اموری است که سلامت معنوی انسان را به خطر می‌اندازد و تأثیر در روح، روان و اخلاق آدمیان دارد و کشف منفعت و ضرر آن یا دشوار و یا فراتر از فهم و کشف عقل و دانش بشر است. توصیه دین در این مسائل شبیه اوامر ارشادی است؛ یعنی نوعی کمک‌رسانی به عقل بشر برای تمشیت امور زندگی است.

د. تعلیم صنعت و ابزار

برخی صنایع و ابزارها برای زندگی بشر نیاز است که در ابتدا بشر با آن چندان آشنا نبود. انبیا شیوه ساخت و ساز آن را به بشر آموزش دادند. این امور مانند تعلیم سود و زیان اشیا در حاشیه رسالت و مأموریت و تعالیم نبوی است لیکن از نظر قرآن و احادیث بسیاری از

صنایع و حرفه‌ها مانند صنعت کشتی سازی، زره سازی و... را انبیا به بشر آموخته‌اند.

هد کمال و تعالی انسان

یکی از مهم‌ترین فواید دین تکمیل نفوس آدمیان است. دین از دو طریق به بشر کمک می‌کند تا او به عالی‌ترین مقامات انسانی دست یابد. نخست، مسیر کمال و مراحل آن را به بشر آموزش می‌دهد. دوم با ارائه الگو؛ انبیا و اولیای الهی با شیوه زندگی خویش بشر را به سمت کمال سوق می‌دهند. بیشتر متکلمان نظیر فخر رازی، ایجی، تفتازانی و... در ذیل بحث نبوت، (طوسی، ۱۳۷۹: ۳۶۴؛ حلی، ۱۳۷۵: ۱۵۱) مهم‌ترین فواید دین را در فوائد تأسیسی و تأییدی آن منحصر نموده‌اند.

۲. دین و تدبیر

در این بحث لازم است بین فایده دین و دین‌داری فرق گذاشت. رسالت دین ارائه طریق، معرفت بخشی و ایجاد انگیزه است. دین‌داری و به کارگیری دین موجب می‌شود انسان به فواید دین برسد. چنانچه بشر به تعالیم دینی ملتزم نباشد دین خودبه‌خود نمی‌تواند فایده‌ای به بشر برساند؛ زیرا دین یک پدیده طبیعی و مادی نظیر هوا و خورشید نیست که وجود مستقلی از انسان داشته باشد و انسان در هر صورت از آن منتفع باشد. دین‌داری نسبتی است که انسان با دین پیدا می‌کند و دین به انسان معرفت، ارائه طریق و انگیزش می‌دهد و پس از التزام به دین ثمرات و حسناتش در زندگی فردی و اجتماعی، دنیایی و آخرتی او آشکار می‌شود. راز عقب‌ماندگی جهان اسلام نیز در همین مسأله است که مردم اولاً، فهم درستی از دین ندارند؛ ثانیاً، بیشتر مردم ملتزم به قوانین و احکام دین نیستند. از این جهت دین در زندگی چندان تأثیری نگذاشته است؛ بنابراین سودمندی دین امری پسینی است. تمام فواید دین بعد از معرفت به خدا و ایمان به و عمل به دین است. به گفته آیت‌الله جوادی آملی، هرگز وجود کتب احکام دین در ذخایر علمی و کتاب‌های مخزن و نیز وجود لفظی آن‌ها در کرسی‌های تدریس، افتاء و تبلیغ صرف، حیات‌بخش جامعه انسانی نخواهد بود. چنانکه با صرف وجود ذهنی آن‌ها در افکار عالمان دین، جامعه بشری متمدن نخواهد شد (جوادی آملی، ۱۳۷۲: ۸۳).

۳. نگرش‌های کارکردگرایانه به دین

این نوع نگرش به دین خواه از منظر جامعه‌شناسانه و خواه روانشناسانه، توجهی به حقایق دین و صدق منطقی و معرفتی گزاره‌های دینی ندارد. در این نگرش تقسیم دین به حق و باطل مطمح نظر نیست. فرقی نمی‌کند دین منشأ و حیانی داشته باشد یا خیر، گزاره‌های دینی قابل شناخت و معرفت بخش باشد یا فاقد معنای شناختاری و مهمل باشد؛ هیچ‌یک از این موارد لحاظ نمی‌گردد. در این نگرش دین از این جهت که به‌عنوان یک نهاد اجتماعی و یک واقعیت ملموس که در میان بشر علاقه‌مندان و پیروانی دارد، غیرقابل انکار است. پس از اذعان به این مطلب سخن در این است که التزام به دین چه سودی به حال بشر دارد؟ کدام حاجت زمین مانده بشر را به نحو انحصاری و بی‌بدیل می‌تواند برآورده سازد؟ در فرض سودمندی دین پرسش دیگری مطرح می‌شود؛ منفعت و سودمندی دین برای فرد مفید است یا اجتماع؟ رویکرد جامعه‌شناسانه بیشتر به سودمندی جمعی و رویکرد روانشناسانه به منفعت فردی ادیان تأکید دارد. برخی نیز مانند اگوست کنت با تقسیم مراحل سه‌گانه تاریخ بشر به ربانی، فلسفی و علمی (ریمون، ۱۳۹۶: ۸۶)، دوران فایده‌مندی دین را سپری‌شده تلقی نموده و سودمندی دین را مربوط به عصر گذشته (ربانی) می‌داند و بر این عقیده است که در دوره جدید با دستیابی بشر به علم، نیازی به دین نیست؛ زیرا علم جایگزین دین گردیده است. کسانی مانند فویرباخ و مارکس نه تنها دین را سودمند نمی‌دانند؛ بلکه دین را عامل تخدیر و عقب‌ماندگی جامعه به‌شمار آورده و به مبارزه با آن پرداخته‌اند. به نظر مارکس دین عبارت است از یک نظام اعتقادی که هدف عمده آن توجیه وضع موجود به نفع ستمگران است (همیلتون، ۱۳۷۷: ۱۴). لنین نیز به تبع مارکس معتقد بود دین افیون توده‌هاست (مطهری، ۱۳۷۴: ج ۳، ۵۷۷) و به کمک استالین با دیکتاتوری و خشونت، تمام نمادهای دینی را در قلمرو حکومت مارکسیستی نابود کرد.

۳-۱. رویکرد جامعه‌شناسانه به کارکرد دین

همان گونه که گذشت در این رویکرد جنبه اجتماعی دین به لحاظ سودمندی مورد بحث است. تبیین دین بر اساس کارکرد آن صورت می‌پذیرد. وقتی می‌توان از سودمندی دین سخن گفت که فایده دین به کل اجتماع برسد. در این رویکرد سود فردی و شخصی دین اهمیت چندانی ندارد. به گفته دورکیم دین عامل همبستگی اجتماعی است (میرچا الیاده، ۱۳۷۵، ج ۲: ۳۲۲)؛ زیرا دین مانند زبان، ذاتاً امری اجتماعی است و انسان در چارچوب جامعه به آن می‌رسد. دین تجلی نیازهای اجتماعی است. به گمان وی با این که باورهای دینی حقیقتی ندارند ولی کارکرد دارند و بقای دین در عصر علم نیز به خاطر کارکرد آن است؛ زیرا احساس خداوند به عنوان اصل و سرچشمه نیاز قدسی بازتاب نیاز مطلق جامعه به وفاداری اعضایش محسوب می‌گردد (هیگ، ۱۳۷۶: ۷). به گفته رابرت اسمیت، دین دو کارکرد دارد، یکی تنظیم رفتار فردی برای خیر همگان و دیگری برانگیختن احساس اشتراک و وحدت اجتماعی. از این رو مناسک دینی بیان تکراری وحدت و کارکردهایی است که اشتراک اجتماعی را تحکیم می‌بخشد (همیلتون، ۱۳۷۷: ۱۷۰). به نظر الیاده این نگرش به سبب فقدان غایت‌شناسی نهایی‌اش، وسیعاً آماج انتقاد بوده است که بر وفق آن دین را در حد کارکرد انسجام بخش آن فرو می‌کاهد. این رویکرد نوعی تحلیل فروگاهشی از دین است که در آن دین تنها به کارکرد اجتماعی خود تقلیل یافته و ساحت دیگر آن نادیده گرفته می‌شود (میرچا الیاده، ۱۳۷۵: ۳۲۹). این رویکرد علاوه بر جنبه فروکاستی بودنش با مشکل اساسی تری نیز مواجهه است. وقتی دین و کارکرد آن از منظر جامعه‌شناسانه بررسی شود، در این صورت دین به عنوان یک نهاد اجتماعی لحاظ می‌گردد و ماندگاری و زوال دین نیز تابع نیاز جامعه می‌شود. چنانچه نهاد دیگری بتواند این نیاز را برآورده سازد، دین از صحنه رقابت کنار خواهد رفت. تقلیل و انحصار سودمندی دین در همبستگی اجتماعی، نگاهی اقلی به کارکرد دین و نادیده گرفتن وجوه دیگر از فواید دین نظیر معرفت بخشی و اخلاقی است. از طرفی انکار منشأ وحیانی دین و دین را مولود نیازهای اجتماعی بشر دانستن از اساس باطل است. البته ادیان و حیانی ناظر بر نیازهای بشر اعم از نیازهای فردی و اجتماعی است

و احکام و دستوراتش مبتنی بر مصالح و منافع آدمیان است. بسیاری از عقاید و احکام فقهی حقوقی حاصل پرسش‌های پیدا و پنهان جامعه است. این پرسش‌ها در قرآن به صورت (یسئلونک) و در احادیث به صورت (سئل) آمده و دین در پاسخ به آن‌ها تحقق یافته است.

شکی نیست که دین عامل همبستگی اجتماعی است. عصیت و پیوند اجتماعی برخاسته از دین باعث اتحاد و انسجام جامعه دینی است. پیامبر اعظم (ص) از روزهای نخست بعثت برای گسترش دعوت و جامعه‌سازی دینی به دنبال ایجاد اخوت دینی بود و سرانجام از مردم متفرق و متشتت حجاز امت اسلامی شکل گرفت. امت واحد نمونه‌ای از همبستگی اجتماعی است که در چارچوب دین صورت می‌پذیرد.

۳-۲. رویکرد روان‌شناسانه به دین

الف. مقابله با بحران روان‌پریشی

در این رویکرد با تحلیل خاستگاه دین و سرگرایش انسان به دین می‌توان به سودمندی دین و دین‌داری پی برد. از منظر کسانی نظیر فروید مهم‌ترین سود و منفعت دین نیازهای روحی و روانی بشر و احساس آرامش روانی و امنیت خاطر در زندگی است و همین امر موجب گرایش بشر به دین شده است. به گمان فروید، بشر برای دستیابی به آرامش روانی و غلبه بر ترس، بسان کودکی می‌خواهد متکی به پدر قدرتمند و در پناه او باشد. باور به دین و خدا موجب می‌شود بشر احساس امنیت، آرامش و راحت نماید. فروید دین را ناشی از آرزو اندیشی انسان و ایمنی طلبی او می‌دانست. اعتقاد به خدا همان ادامه اتکاء طلبی کودکانه است که می‌خواهد در مواجهه با واقعیت‌های ناگوار زندگی بدان پناه برد (باربور، ۱۳۷۴: ۲۹۳). در این نگرش تنها کارکرد دین ایجاد آرامش و دفع و رفع ترس و اضطراب است. باور و ایمان به خدا ممکن است دفع بلا و مصائب نکند، لیکن از نظر روانی چه بسا موجب کاهش آلام و اضطراب می‌گردد.

ب. جبران محرومیت‌ها و کاستی‌های ناشی از تمدن

فروید معتقد است انسان تحت فشار چند نیرو، امنیت خود را از دست می‌دهد. یکی از

آن‌ها تمدن و تأسیسات آن است؛ دین‌باوری مانع از آن می‌شود تا آلام حاصل از تمدن آرامش روح او را به هم بریزد. از این رو، دین در برقراری دوستی و خوشبینی بین انسان‌ها و جبران محرومیت‌ها و ممنوعیت‌های حاصل از تمدن، ایفای نقش می‌کند (فروید، ۱۳۳۹: ۱۵۸). اغلب روانکاوان پس از فروید مانند اریک فروم و یونگ به کارکرد مثبت دین به‌ویژه در کاهش آلام و آرامش و امنیت روحی انسان تصریح کرده‌اند. یونگ با دیدگاه فروید پیرامون منشأ دین مخالفت کرد و برای دین خصلت روان‌درمانی قائل شد و معتقد بود دین به زندگی انسان معنا می‌بخشد (همیلتون، ۱۳۷۷: ۱۱۷). پراگماتیست‌هایی نظیر ویلیام جیمز گرچه تنها معیار حقیقت را سودمندی و کار آیی آن می‌دانند (کاپلستون، ۱۳۷۰، ج ۸: ۳۳۵) و درباره باور به خدا و دین نیز به منفعت و سوددهی آن توجه دارند، ولی به نظر می‌رسد باور به خداوند و دین آسمانی مرادشان باشد نه دین موهوم و افسانه‌ای. ویلیام جیمز اعتقاد داشت در روان انسان حس مستقلی به نام حس دینی در کنار حس اخلاقی، زیباشناختی و... وجود دارد که منشأ دین و دین‌داری و پیدایی تجربه‌های دینی است. به عقیده وی، انسان باورمند به دین، آرامش و سرور خاصی دارد. رجوع به دین باعث ایجاد شور و هیجان در انسان می‌شود و تیرگی‌ها و مصائب زندگی را از میان می‌برد. به نظر وی قدرتی که دین به انسان می‌دهد هرگز از عهده اخلاق بر نمی‌آید (جیمز، ۱۳۷۸: ۱۷۸). به نظر وی اعتقاد به جاودانگی روان انسان علاوه بر کارکردهای فردی، کارکرد اجتماعی نیز دارد. اگر چنین اعتقادی نباشد، فداکاری‌ها و از خودگذشتگی‌ها توجیه‌پذیر نیست. دین فداکاری‌ها و از خودگذشتگی‌ها را آسان و دل‌نشین می‌سازد. اگر مذهب نتیجه دیگری جز این امر در زندگی بشر نداشته باشد، باز مهم‌ترین عامل زندگی بشر است (همان: ۳۰).

گرچه بر اساس دو رویکرد جامعه‌شناسانه و روانشناسانه سودمندی دین و خدا باوری اختصاص به سود این جهانی دارد؛ زیرا منافع پایدار و ماندگار دین و دین‌داری مشروط به ایمان به خدا و باورمندی به منشأ و حیانی دین است، چنین اعتقادی با مبانی اغلب این نظریه پردازان پیرامون منشأ دین ناسازگار است. چون برخی نه تنها باور به مابعدالطبیعه را

موهوم می‌پندارند، حتی بسیاری از بحث‌های مابعدالطبیعه را مولود سفسطه محض می‌دانند. از نظر این گروه مابعدالطبیعه موضوعی بیشتر مولود کنجکاو و کمتر مفید فایده است (جان مک کواری، ۱۳۷۸: ۲۶۱).

اگر گرایش به خدا ریشه در فطرت و جان آدمی نداشته و منشأ وحیانی دین انکار شود در این صورت سودمندی دین مبتنی بر امور موهوم و پندار باطل است. چنین رویکردی به دین، نوعی فریبکاری و خروج از چارچوب عقلانیت است. مگر صحیح است گفته شود من کاری به وحیانی و غیر وحیانی بودن منشأ دین و صحت و سقم آموزه‌های دینی ندارم، فقط چشم به سودمندی دین دوخته‌ام و حقیقت را عین سودمندی می‌دانم؟ اگر سودمندی مبتنی بر اصول ثابت و استوار نباشد چنین سودی، توهمی است نه حقیقی و واقعی.

۴. نگرش سودگروانه به دین از منظر قرآن و احادیث

دغدغه اندیشمندان مسلمان به دین بیشتر معطوف به صدق و حقایق آموزه‌های دینی است نه فایده مندی آن. البته این مطلب به این معنا نیست که سودمندی به طور کلی نادیده گرفته شود. پیش تر گفته آمد که متکلمان مسلمان، در ذیل بحث فواید بعثت به اجمال به این بحث پرداخته اند لیکن باید اذعان نمود که این مقدار بحث چندان گرهی از موضوع باز نمی‌کند. متکلمان، مفسران، فقیهان و به طور کلی دین شناسان جهان اسلام به لحاظ روش شناسی تبیین و دفاعشان از دین، «تبیین و دفاع رئالیستیک و واقعگرایانه است. از این رو همه تلاششان بر این است که نشان دهند که گزاره‌های موجود در متون دینی مطابق با واقع و صادق است ولی به سود مندی آن توجه لازم نمی‌شود. بالعکس در جهان جدید علاوه بر این که اصالت عمل و فایده مندی در معرفت شناسی یکی از معیارهای صدق محسوب می‌شود (فعالی، ۱۳۷۷: ۱۹۸) دفاع پراگماتستیک از دین هم به صورت وافر و پا به میدان گذاشته است. در دفاع پراگماتستیک به صدق و کذب گزاره‌های دینی موجود در متون مقدس التفاتی نمی‌شود.

شود بلکه سخن در این است که فلان گزاره چه صادق و چه کاذب باشد، آیا کسانی که به این معتقدند بر اثر این اعتقاد حالت روانی بهتری دارند، یا نه؟ بحث بر سر این است این که مثلاً قرآن فرموده است: فمن يعمل مثقال ذره خیراً یره و من يعمل مثقال ذره شراً یره (زلزال/ ۷-۸) اگر کسی به اندازه گرد و غبار هوا نیکی کند، آن نیکی را می یابد و اگر به همان اندازه بدی کند آن را می یابد و می بیند. کسانی که به این آیه معتقدند زندگی بهتری دارند یا کسانی که معتقد نیستند؟ (ملیکیان، ۱۳۸۵: ۱۸۸). نگرش سودگروانه به دین در ساحت معرفت شناسانه با نگرش پراگماتیستیک متفاوت بوده و به هیچ وجه با معرفت شناسی و تئوری صدق مبتنی بر عمل سازگار نیست و چنین نگرشی موجب فروکاستن دین در ساحت عمل و فراموشی ساحت های عقیده و باوراست. امروزه با توجه به این که دفاع از دین بارر و کرد واقع گرایانه چندان مؤثر نیست از این رو لازم است علاوه بر جنبه اثباتی به دفاع عمل گروانه و سود اندیشانه نیز توجه لازم گردد. بنابر این نگرش سود انگرانه به قرآن و حدیث می تواند میان عقیده و عمل ترابط برقرار کرده و بسط مفهوم ذهنی را با کار آمدی رفتار معنا بخشد. بسیاری از آیات قرآن و احادیث علاوه بر ابعاد عقیدتی به سودمندی اعتقاد و عمل به آن تصریح کرده است. بیشتر موارد در آیات الاحکام بعد از بیان شرایط و احکام به منفعت و مصالحی که در انجام تکلیف الهی نهفته است تصریح شده است، با این حال در تفسیر آیات و روایات چندان توجهی به بیان منافع و مصالح احکام الهی و سودمندی آموزه های دینی نمی گردد. امروزه با توجه به غلبه نگرش سود انگرانه در ساحت های مختلف از جمله دین، باز خوانش قرآن و حدیث با چنین رویکردی ضروری است. البته معنای این سخن به هیچ وجه غفلت از جنبه های واقع گرایانه و اثباتی نیست. پذیرش دین نزد عموم مردم محصول فوایدی است که بر دینداری مترتب است. سودمندی معیار همه کنش ها و زیست مؤمنانه و امور اخلاقی و معنوی است. منطق سود انگاری و منفعت طلبی که در ادبیات دینی از آن به اجر، ثبوت، انذار، تبشیر (وعده - وعید) تعبیر می شود اساس و محرک و مهیج انگیزه ها و اندیشه ها و رفتار های مؤمنانه محسوب می شود. به همین

سبب علی (ع) به فرزندانش توصیه نمود: و اعمالاً للاجر (نهج البلاغه، نامه ۴۷). برای دستیابی به اجرت کار کنید. البته در میان اولیا الهی کسانی هستند که چشم طمع چندانی به سود و منافع عبادت و بندگی ندارند. چنین کسانی تنها عشق به جمال و بهاء حضرت حق اساس و بنای بندگی آنهاست. محرک، منافع دنیوی و آخرتی دین و ترس از عقاب و طمع به نعمت های بهشتی در چشمشان جلوه نمی کند. علی (ع) در نیایشی می گوید: الهی ماعبدتک خوفا من نارک و لاطمعاً فی جتک بل وجدتک اهلاً للعباده فعبدتک (مجلسی، ج ۴۱، ۱۴). پردازش به انگاره سود اندیشی به خصوص از منظر قرآن و احادیث نیاز مند بازخوانش جدی است. اینک به برخی از مهم ترین فوائد دین از منظر قرآن و احادیث به اختصار اشاره می گردد.

۴-۱. معرفت بخشی

ساختار دستگاه ادراکی بشر به گونه ای است که افق فهمش محدود است. بیشتر ادراکات بشر از دو ابزار حواس و عقل است. آسیب های این دو ابزار کم نیست. خطای حواس و علوم مبتنی بر حس و تجربه بر کسی پوشیده نیست. عقل و رهیافت های عقلانی مصون و معصوم از خطا نیست. از این جهت بشر نیازمند به معرفتی است که معصوم و مصون از خطا بوده و حقایقی را که بر حواس و عقل پوشیده و پنهان است، برایش آشکار سازد. دین وحیانی چنین معرفتی را برای بشر به ارمغان آورده است. مهم ترین فایده ادیان الهی معرفت بخشی در دو ساحت اندیشه و عمل است. معرفت بخشی در ساحت اندیشه و نظر به ویژه در آموزه های بنیادی را می توان در چهار امر خلاصه نمود.

۴-۲. شناخت خدا

یکی از فواید ادیان الهی باز نمودن باب معرفه الله به سوی بشر است. اگر دین الهی نبود، باب معرفت به سوی انسان مسدود بود و بشر راهی برای شناخت صحیح اسما و صفات الهی نداشت. ادیان الهی شناخت الله، راه رسیدن به الله، راهنما، ره توشه، رهن، پاداش، کیفر و... را به بشر ارائه داده اند. گرچه خداشناسی، فطری و عقلانی است و فطرت و

عقل از درون انسان را به خداخواهی و خداشناسی دعوت می‌کند، ولی معرفه الله (شناخت تفصیلی مراتب توحید، اسما، صفات و افعال الهی) فراتر از حدود فطرت و عقل بشر است. دین سخاوتمندانه و بدون هیچ مزد و متنی چنین معارفی را در اختیار بشر قرار می‌دهد. کسانی که از گذشته تا کنون حاضر به پذیرش معرفت و حیانی نشده‌اند، خدایانشان هزار شکل و اندام دارد و در ورطه شرک دست و پا می‌زنند. بیشترین بسامد آیات قرآن کریم پیرامون خداست. مرز توحید و شرک بسیار باریک و نامرئی است و فهم دقیق و ژرفای توحید افعالی - ربوبی از هر کسی ساخته نیست. قرآن و روایات بستر ناب اندیشی توحیدی را برای بشر مهیا کرده تا به عمق معنایی توحید راه یابد. برخی معارف دینی به گونه‌ای است که بشر به هیچ وجه با تلاش شخصی خود نمی‌تواند به آن دسترسی پیدا کند. یعلمکم ما لم تکنوا تعلمون (بقره/ ۱۵۱). پیامبر به شما حقایقی را می‌آموزاند که هرگز نزد خود توان دریافت آن را ندارید. به عقیده آیت‌الله جوادی آملی این رتبه آگاهی تنها با آموزش و تعلیم انبیا و اولیا قابل تحصیل است و این تعالیم به مصداق علمک ما لم تکن تعلم (نسا/ ۱۱۳) از نزد انبیا نیز نشأت نگرفته و علم الهی است (جوادی آملی، ۱۳۷۲: ۳۷۸).

۳-۴. معرفت انبیا الهی

بعثت انبیا و ارسال رسولان الهی از طرف خدا را می‌توان در ردیف بزرگ‌ترین سود و منفعتی محسوب کرد که بشر در حیات فردی و اجتماعی خود از آن منتفع شده است. اگر انبیا نبودند بشر در اندیشه و عمل در ضلالت و گمراهی بسر می‌برد؛ و ان کانوا من قبل لفی ضلال مبین (جمعه/ ۲) گرچه گمراهی مردم قبل از بعثت آشکار بود. حضور انبیا و کتاب‌های آسمانی در زندگی انسان از الطاف بزرگ خدا به انسان محسوب می‌شود. از این جهت خدا در برابر این سود و منفعتی که اعظم فواید است بر بشر منت گذاشته است. لقد من الله علی المؤمنین اذ بعث فیهم رسولا (آل عمران، ۱۶۴) انبیا مانند چراغی مسیر اندیشه و عمل را برای انسان روشن کردند: و داعیاً الی الله باذنه و سراجاً منیراً

(احزاب/۴۶). دعوت کننده به سوی او و چراغ نورافشانی. اگر بشر این چراغ را شکست و خود را از نور آن محروم کرد، قطعاً راه زندگی را گم نموده و هیچ گاه به مقصد نخواهد رسید.

اگر تعالیم انبیا نبود بشر از حصار جهان طبیعت گامی بالاتر نمی‌رفت و در زندان ماده، مدت و مکان محصور می‌ماند. مکتب‌های فلسفی از گذشته دور تا کنون تصویر روشنی از عالم ماورای طبیعت، جهان آخرت و حیات ابدی انسان ارائه نداده‌اند. دین با گشودن دروازه‌های جهان غیب بر روی بشر او را از فراسوی عالم ملک به عالم ملکوت و عوالم مافوق آن رهنمون می‌کند. حجم عظیمی از آیات قرآن به معرفی عالم آخرت و زندگی پس از مرگ اختصاص دارد.

۴-۴. انسان‌شناسی

ادیان الهی برای انسان دو ساحت جسمانی و روحانی قائل است و مراحل پیدایی انسان از خاک تا نفخ روح و جنین به صورت دقیق بیان شده است. علاوه بر این دین مسیر کمال انسان و تکالیف و مسئولیتش را به فراخور استعداد و توانایی اش بیان کرده است و بشر را توصیه به خودشناسی کرده تا ابعاد پیدا و پنهان وجودش را بشناسد. خودشناسی را اساس و پایه خداشناسی و حلال بسیاری از مشکلات قرار داده است. در دین معرفت نفس سودمندترین معارف برشمرده است. معرفه النفس انفع المعارف (آمدی، ۱۴۱۰: ح ۹۸۶۵). چنین بینشی نسبت به انسان بزرگ‌ترین هدیه دین به بشر است. در این نگاه مبدأ و منتهای انسان معلوم است. باورمندی به چنین معارفی مانع از این می‌شود که بشر دچار بحران‌های بی‌معنایی، روان‌پریشی، تنهایی و... گردد.

۴-۵. درمان احساس تنهایی

یکی از فواید دین و باوردینی و ایمان به خدا و معاد این است که انسان خدا باور هیچ گاه احساس تنهایی نمی‌کند (آیه الله جوادی آملی، ۱۳۸۰). با توجه به رشد علم و فناوری و صنعت ارتباطات، زمینه ارتباط آدمیان با یکدیگر بیشتر شده است. او می‌تواند

با ارحام و دوستانش در هر نقطه دنیا به راحتی ارتباط پیدا کند؛ اما باین حال احساس تنهایی و غربت می‌کند. چنین احساس رنج‌آوری ناشی از این است که بشر هویت و حقیقت انسانی خویش را به درستی نشناخته و نقطه اتکا و آرامش خود را از دست داده و خود را تنها و بی‌پناه می‌بیند. از این رو درد و رنج تنهایی برایش تبدیل به معمای لاینحل شده است. چنین رنجی آثار و پیامدهای تلخی در زندگی بشر می‌گذارد، اعتیاد، خودکشی، افسردگی‌های روحی و روانی و... تنها بخشی از رنج‌های تنهایی است. دین به انسان می‌آموزد چگونه از رنج تنهایی خلاص گردد. انس و رفاقت با خدا خلأ تنهایی‌اش را پر می‌کند. یا انیس من لا انیس له؛ یا رفیق من لاریف له (قمی، ۱۳۸۶: دعای جوشن کبیر). اگر بشر بداند که خدا با اوست و در هیچ حالی او را تنها نمی‌گذارد در این صورت احساس تنهایی برایش آزاردهنده نیست: هو معکم اینما کنتم (حدید/۴). در آیه دیگر می‌فرماید: نحن اقرب الیه من حبل الوریث (ق/۱۶).

۴-۶. معناداری زندگی

بشر در هیچ دوره‌ای از تاریخ گذشته مانند دوران کنونی خودشیفته و مغرور نبود. انسان مدرن عقل تجربی را تنها راه کسب معرفت معتبر قرار داد. این غرور و خودشیفتگی موجب شد احساس بی‌نیازی از خدا و دین کند و پنداشت که دوره دین سپری شده است. با رشد علم و فناوری، انسان مدرن خیال کرد که علم جایگزین خداست. هر مشکلی را با دستاوردهای علمی حل خواهد نمود. گرچه علم و فناوری توانسته تا حدودی رفاه و آسایش مردم برخی کشورهای توسعه یافته را تأمین کند، ولی بسندگی به علم و فناوری و غفلت از دین و معنویت موجب پیدایی بحران‌های مانند بحران معرفت، روان‌پریشی، اخلاق، معنویت، افسردگی، اضطراب، بی‌معنا شدن زندگی، پوچ‌گرایی، الحاد و... در زندگی انسان مدرن شده است. به نظر می‌رسد الحاد و غفلت از تعالیم معنوی خاستگاه تمام بحران‌هاست. بزرگ‌ترین رنج بشر الحاد است. الحاد و حذف خدا از زندگی موجب شد با وجود همه امکانات رفاهی، روزبه‌روز غم و اندوه بشر افزوده

گردد. به گونه‌ای که می‌توان این عصر را عصر غصه نامید! زندگی در پرتو تعالیم و حیانی معنای خاصی پیدا می‌کند، دین نگرش انسان را نسبت به زندگی تغییر می‌دهد. افقی که دین در برابر انسان باز می‌کند بسیار فراخ است. او را تا فراسوی عالم طبیعت پیش می‌برد. انسان را از حصار طبیعت بیرون آورده و مرغ باغ ملکوت می‌کند. چنین نگاهی به عالم و آدم و به زندگی بشر معنا می‌دهد. علاوه بر این خدای دین و حیانی خدای رحمان و رحیم است. گستره مهر و محبت او بیکران است و شامل همه می‌گردد و نسبت به بنده اش غفار و ستار است. خداوند نسبت به کسانی به خود ستم کرده‌اند با لحنی محبت‌آمیز می‌فرماید: قل یا عبادى الذین اسرفوا علی انفسهم لاتقنطوا من رحمہ اللہ ان اللہ یغفر الذنوب جمیعاً (زمر/۵۳). در آیه دیگر به رسولش می‌فرماید: نبی عبادی ائی انا الغفور و الرحیم (حجر/۴۹).

به عقیده آیه الله جوادی آملی مهترین فایده دین معنا بخشی به زندگی انسان است زیرا زمانی زندگی برای انسان معنا دارد که بداند هدف و معنای آن چیست و برای چه آفریده شده است. اگر معنای زندگی را در جهت تأمین جاودانگی و ابدیت انسان تبیین کنیم به یکی از عظیم ترین و اصلی ترین فواید دین دست یافته ایم (آیه الله جوادی آملی، ۱۳۸۰: ۴۵).

۴-۷. کاهش آلام و رنج‌ها؛ بازشناسایی هویت خویش و رهایی از خود فراموشی

دین در کاهش آلام و رنج‌ها نقش اساسی دارد. بدون تردید کمتر کسی است که آلام و رنج‌های این جهان را انکار کند. آلام از دو صورت خارج نیست: [۱] آلامی که منشأ انسانی دارد؛ مانند جنگ، ظلم، بی‌عدالتی، عداوت، خودخواهی، دروغ، تزویر، بی‌وفایی، فقر، حسد، بخل و تمام رذایل انسانی که منشأ آسیب به دیگران است. [۲] آلامی که منشأ طبیعی دارد؛ همچون بیماری، پیری، جنگ، سیل و طوفان، زلزله و ... دین در مواجهه با آلامی که منشأ انسانی دارد، به مسأله تربیت و اخلاق و خودسازی فردی و جامعه‌سازی اهمیت فروان می‌دهد. اصولاً بخش مهم دین‌داری در ساحت ارتباط انسان با خود و

ارتباط انسان با دیگران تحقق می‌یابد. دین در ساحت ارتباط انسان با خویشتن به خودسازی، تهذیب نفس، تقوی، عزت، کرامت، تواضع، صبر، توکل، تسلیم، رضا، اخوت دینی، محبت، ایثار، عفو، حسن معاشرت، صلح ارحام و ترک خودخواهی، حسد، کبر و... توصیه می‌کند. مدیریت و برنامه‌ریزی صحیح و التزام به این امور در کاهش رنج‌ها بسیار نافع است. در مواجهه با حوادثی که لازمه جهان طبیعت است و شر در پیدایی آن نقشی ندارد، دین دو راه و برنامه دارد: الف، تغییر جهان بیرون، مدیریت، مهار، پیشگیری و مقابله با آن‌ها به اندازه توان. ب، تغیر جهان درون و ارتقای سطح بینش دینی.

هیچ چیزی در این جهان از دایره ربوبیت تکوینی خداوند خارج نیست. همه علل و اسباب حوادث، جنود الهی‌اند و در رأس همه ابلیس نیز مخلوق و آفریده خداست. حوادث و پدیده‌های طبیعی و مادی لازمه جهان طبیعت است. بشر باید بتواند زندگی خود را به گونه طراحی و مدیریت کند که کمترین آسیب از ناحیه این حوادث به آن برسد. اگر نتوانست با مدیریت و تدبیر این حوادث را مهار و جهان بیرون را تغییر دهد. در این صورت لازم است جهان درون خود را تغییر دهد. انسان دین‌دار لازم است جان خود را به گونه‌ای تربیت و پرورش کند که با مرارت‌های بیرونی سازگار گردد. باید با استمداد از خداوند شکر و جودش را زیاد می‌کند تا این تلخی‌ها کمتر به او آزار رساند و همه چیز را خوب و زیبا ببیند. نگرش الهی موجب کاهش آلام می‌گردد و زندگی بشر را در مواجهه با تلخی‌ها ممکن و مطبوع می‌سازد. این نوع نگاه موجب می‌شود انسان اگر نمی‌تواند با واقعیت‌های خارجی و عینی محیط زندگی ستیز کرده و آن را تغییر دهد، ذهن و جهان درون خود را موافق و سازگار با جهان سازد. وقتی این سازگاری حاصل شد انسان بدون اعتراض و آسودگی زندگی خواهد کرد.

آیا جهان خارج از وجود خود را می‌توان به نفع جهان درون تغییر داد؟ اغلب گفته می‌شود جهان بیرون در اختیار ما نیست و ما نمی‌توانیم آن را رام خود سازیم. اصولاً انسان قادر به تغییر جهان بیرون نیست. سیل، طوفان، زلزله، بیماری، پیری، مرگ و... امور

طبیعی این جهان است. گرچه بشر می‌تواند با تدبیر از آسیب برخی از این حوادث بکاهد، لیکن نمی‌تواند خاستگاه و سرچشمه آن را ببندد. بر اساس آموزه‌های ادیان الهی بین رفتار آدمیان و قوانین این جهان نوعی ارتباط و کشمگری متقابل است. دین برای دفع و رفع بلاها و جلب نعمت‌ها راه‌حل ارائه می‌کند. علاوه بر مدیریت و برنامه‌ریزی صحیح، ایمان و تقوی، توکل، رضا، انفاق و صدقات، احسان، عدالت، شکر، مهربانی، دعا و... را توصیه می‌کند. تعهد و التزام به این امور نقش مهمی در تغییر جهان بیرون به نفع جهان درون دارد. منشأ بسیاری از مشکلات، معرفتی، روحی و روانی، اخلاقی و... در اعراض از یاد خداست: و من اعرض عن ذکری فان له معیسه ضنکاً (طه/۱۲۴). غفلت از یاد خدا و فراموشی خدا موجب خود فراموشی و از خود بیگانگی می‌شود: و لاتکونوا کالذین نسوا لله فانسیهم انفسهم (حشر/۱۹). علامه طباطبایی در تفسیر این آیه می‌نویسد: چنین کسی خدای خود و بازگشت به سوی او را فراموش می‌کند و از توجه به خدا روی برمی‌گرداند و به غیر او توجه می‌کند و به غیر او توجه می‌کند. نتیجه همه اینها این می‌شود که خودش را هم فراموش می‌کند؛ چون او از خودش تصویری دارد که آن نیست (علامه طباطبایی، ۱۴۱۴: المیزان، ج ۱۹، ۲۲۰). انسانی که خود را فراموش کرده، هویت انسانی و خود حقیقی‌اش را به تدریج از دست می‌دهد و ممکن است تا سر حد حیوان و پستر از حیوان تنزل یابد زیرا حیوانات حیوانیت خود را انتخاب نکرده‌اند بلکه حیوان خلق شده‌اند و حرکت آنها در مسیر حیوانیت از خود بیگانگی نیست ولی انسان که انسان خلق شده است، اگر حیوانیت را برگزید از خود بیگانه شده است (رجبی، ۱۳۷۹: ۶۴). با این که حقیقت و هویت انسان عین ربط به خداست و تسلیم خداشدن عین باز یافتن خویش است (همان: ۶۵). در جهان معاصر انسان از خود بیگانه برای رهایی از چنین رنجی به جای بازگشت به خدا و معنویت به سمت اعتیاد به الکل، مواد مخدر و سرانجام خودکشی روی می‌آورد. تنها راه رهایی از این مشکلات بازگشت به دین و انس با خداست. شناخت خدا و تعالیم و حیانی و التزام و به کارگیری توصیه‌های دینی در زندگی فردی و اجتماعی و سبک زندگی دینی و خداپسندانه کلید گشودن این مشکلات است.

انسان‌ها در گذشته ارتباط عمیق‌تری با خدا داشتند. امروزه با گسست ارتباط با خدا روزه روز زخم‌های روحی و روانی‌اش بیشتر و دردناک‌تر می‌گردد.

با این‌که دانش در جهان معاصر رشد تصاعدی و شگفت‌انگیز پیدا کرده است، اما انسان متجدد به لحاظ معرفتی در موقعیت نامناسبی قرار گرفته است. نظریه‌های معرفت‌شناسانه پس از فلسفه کانت در تشدید تحیر و سرگستگی معرفتی انسان معاصر نقش آفرینی کرد. بحران معرفتی در حوزه معرفت‌شناسی، به شکاکیت و تحیر و در حوزه جهان‌بینی به مادی‌گرایی و الحاد و در حوزه اخلاق به نسبی‌گرایی انجامید. عقل تجربی مدرن نیز از درمان این رنج‌ها ناکارآمد است. انسان سنتی خدای مهربانی داشت که در سختی‌ها به او پناه می‌برد؛ زیرا خدا را رحمان، رحیم، خیرخواه، قادر، عالم و... می‌دانست و دست‌نیازش همواره به سمت خدا دراز بود. از او امید و یاری طلب می‌کرد. به هنگام دل‌تنگی‌ها با او راز و نیاز می‌کرد؛ زندگی و جهان‌ش معنادار بود. مدرنیته خدا را از زندگی بشر حذف کرد و عقل را جایگزین خدا کرد و هیچ نقش و حضوری برای خدا در زندگی بشر قائل نشد. انسان سنتی هر آنچه از خدا می‌خواست انسان مدرن از عقل طلب کرد. بدین‌سان عقل تجربی خدای انسان مدرن شد؛ اما این خدا (عقل مدرن) عاجزتر از آن بود که بتواند هر آنچه بشر از آن طلب می‌کند برآورده سازد. در چند دهه اخیر انسان پست‌مدرن با زیر سؤال بردن عقل تجربی همه‌دارایی معرفتی گذشته خود را در بوته تردید قرار داد و بیش از هر دوره‌ای احساس بی‌پناهی می‌کند؛ چون نه خدا دارد و نه عقل. از این نظر درد و رنج انسان معاصر بیش از همه انسان‌های گذشته است. انسانی است که نمی‌داند آنچه می‌داند درست است یا خیر. در چنین فضایی تمام رنج‌ها دوباره عود کرده و او را ضربه‌پذیرتر کرده است و خطر بی‌معنای زندگی او را بیش از همه تهدید می‌کند. دین در مواجهه با بحران معرفتی و برای برون‌رفت از این بحران چه سودی به انسان می‌رساند؟ دین منابع شناخت را محدود به حس و تجربه و عقل جزوی (عقلانیت ابزاری - محاسبه‌گر) نمی‌داند. علاوه بر این دو، وحی را نیز در کنار عقل قرار داده که همسو با عقل، افق فهم را تا فراسوی طبیعت بالا می‌برد. و یعلمکم مالم تکونوا

تعلمون (بقره/ ۱۵۱) و حقایقی را به او تعلیم می دهد که او به تنهای قادر به ادراک آن نیست. مدار تعلیم قرآن کریم علوم و معارفی است که انسانها بدون استمداد از نور وحی توان دستیابی به آن را ندارند (آیه الله جوادی آملی، ۱۳۸۱: ۱۰۶). بشر با استفاده از متون وحیانی می تواند به حقایق عالم محسوس و معقول و حتی به ملکوت عالم راه یابد. بدین سان بشر با مراجعه به دین و با اتکا به منابع معرفتی که دین در معرض او قرار داده می تواند با خود شناسی و خداشناسی خود را از گرداب تحیر، شکاکیت و نسبیت معرفتی برهاند. انسان تنها در پرتو ایمان، خداباوری، عمل صالح و اخلاص به سود و سعادت دنیا و آخرت می رسد.

نتیجه گیری

نگرش سودگروانه به دین در اندیشهٔ وحیانی به لحاظ معرفتی بحث پسینی و بعد از اثبات خداوند، ربوبیت تشریحی، حقانیت دین و صدق آموزه ها و گزاره های دینی است. نگاه سوداندیشانه و این جهانی به دین و نادیده گرفتن صدق و حقانیت دین، نگرشی فرو کاهشی و وسیله انگارانه و فاقد ارزش معرفتی است. چنین رویکردی به دین از بسیاری جهات نقدپذیر است؛ نخست اینکه فاقد پشتوانهٔ معرفتی است؛ زیرا دین مورد نظر آنان الهیات کلیسایی است و قلمرو آن مسائل فردی - شخصی و آیین و مناسک است و در حوزه زندگی این جهانی دخالتی ندارد. از طرفی منشأ دین در نظر طراحان این مسأله بازگشت به امور اجتماعی در رویکرد جامعه شناسی و به مسائل روانی در رویکرد روانشناسانه دارد. بدیهی است دینی که ریشه در عقل، فطرت و وحی نداشته باشد، از اساس متزلزل و بی بنیان است. چنین دینی چگونه می تواند برای بشر سودآوری پایدار داشته باشد؟

سود و منفعت بخشی ادیانی وحیانی به ویژه اسلام مورد اتفاق اندیشمندان مسلمان اعم از متکلم، حکیم، عارف، مفسر و... است. فایده، منفعت، مصلحت، مثبت بر مبنای خداباوری است. شریعت و فواید دین آنگاه ضروری و مفید است که معطوف به باور به

خداوند باشد. نگرش سوداندیشانه به دین در کلام اسلامی در ذیل بحث نبوت طرح گردیده است؛ زیرا نبوت از افعال الهی است. در نگرش‌های کارکردگرایانه به دین به‌خصوص رویکرد جامعه‌شناختی، دین صرفاً به‌عنوان یک نهاد اجتماعی مدنظر است. در این رویکردها سخن از حق و باطل، حسن و قبح، صدق و کذب دین نیست؛ بلکه سودمندی دین به‌عنوان یک نهاد اجتماعی در کنار سایر نهادها ملاحظه می‌شود. بدیهی است در این رویکرد منشأ حیانی یا غیر حیانی دین نقشی در سودمندی دین ندارد. دین در نگرش‌های پراگماتیستی و برخی دیدگاه‌های روان‌شناسانه اندکی با نگرش جامعه‌شناختی متفاوت است؛ زیرا در این رویکرد باورمندی به خدای قادر، ناظر و خیرخواه مطلق، پناه و نقطه اتکای مطمئنی است که می‌تواند در سختی‌ها آرامش، امید و امنیت بدهد و در دفع و رفع بلاها و احساس تنهایی مفید و به معناداری زندگی کمک نماید. فواید دین و دین‌داری منحصر به فواید این جهانی نیست؛ بخش اعظم این فواید به‌عنوان پاداش در عالم آخرت نصیب بشر می‌گردد.

ملاحظات اخلاقی:

حامی مالی: این پژوهش هیچ کمک مالی از سازمان‌های تأمین مالی دریافت نکرده است.

تعارض منافع: طبق اظهار نویسنده، این مقاله تعارض منافع ندارد.

برگرفته از پایان نامه/رساله: این مقاله برگرفته از پایان نامه/رساله نبوده است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی

منابع

- قرآن کریم.
- آرون، ریمون، (۱۳۹۶). مراحل اساسی در جامعه‌شناسی، ترجمه باقر پرهام. تهران: علمی و فرهنگی.
 - اقبال لاهوری، محمد، (۱۳۶۴). دیوان اقبال لاهوری. تهران: پگاه.
 - الیاده، میرچا، (۱۳۷۵). دین‌پژوهی، ج ۲، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
 - ایجی، عضد الدین، (۱۴۱۹). شرح مواقف. بیروت: دار الکتب العلمیه.
 - باربور، ایان، (۱۳۷۴). علم و دین. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
 - تمیمی آمدی، عبدالواحد، (۱۴۱۰). غررالحکم و درر الکلم. قم: دار الکتب الاسلامی.
 - جوادی آملی، عبدالله، (۱۳۷۲). شریعت در آینه معرفت. قم: مرکز نشر فرهنگی رجا.
 - _____، (۱۳۸۱). دین‌شناسی. قم: مرکز نشر اسرا.
 - _____، (۱۳۸۰). انتظار بشر از دین. قم: مرکز نشر اسرا.
 - جیمز، ویلیام، (۱۳۷۸). دین و روان، ترجمه مهدی قاینی. قم: دارالفکر.
 - حلّی، حسن بن یوسف، (۱۳۷۵). کشف المراد فی شرح تجرید الاعتقاد، با مقدمه و تعلیقه آیه الله سبحانی. قم: موسسه امام صادق (ع).
 - خوبی، ابوالقاسم، (۱۳۱۴). مصباح الاصول، ج ۲. قم: مکتبه الدواری.
 - رجبی، محمود، (۱۳۷۹). انسان‌شناسی. قم: انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
 - رضی الدین، ابن طاوس، (۱۳۸۱). لهوف. قم: بوستان کتاب.
 - فروید، زیگموند، (۱۳۳۹). آینده یک پندار، ترجمه هاشم رضی. تهران: آسیا.
 - فعالی، محمد تقی، (۱۳۷۷). در آمدی بر معرفت‌شناسی معاصر، قم: معاونت امور اساتید و دروس معارف اسلامی.

- طباطبایی، سید محمد حسین، (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طوسی، نصیرالدین، (۱۴۱۶). قواعد العقائد، تحقیق علی ربانی گلپایگانی. قم: مرکز مدیریت حوزه علمیه.
- _____ (۱۳۷۹). تلخیص المحصل. تهران: موسسه اسلامی.
- کاپلستون، فردریک (۱۳۷۰). تاریخ فلسفه، ج ۸، ترجمه بهاءالدین خرمشاهی. تهران: سروش.
- _____، (۱۳۷۲). تاریخ فلسفه، ج ۶، ترجمه اسماعیل سعادت و دیگران. تهران: سروش.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). الکافی، ج ۱. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- مجلسی، محمد باقر، (۱۴۰۴). بحار الانوار، ج ۴۱. بیروت: مؤسسه الوفاء.
- مک کواری، جان. (۱۳۷۸). تفکر دینی در قرن بیستم، ترجمه بهزاد سالکی. تهران: امیرکبیر.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). مجموعه آثار، ج ۳. قم: صدرا.
- مظفر، محمدرضا، (۱۴۰۳). اصول فقه، ج ۲. بیروت: دار التعارف.
- ملکیان، مصطفی، (۱۳۸۵). مشتاقی و مهجوری، تهران، نشر نگاه معاصر.
- همیلتون، ملکم، (۱۳۷۷). جامعه‌شناسی دین، ترجمه محسن ثلاثی. تهران: تبیان.
- هیک، جان، (۱۳۷۶). فلسفه دین، ترجمه بهزاد سالکی. تهران: هدی.